

ἀπ' τὰ ὁποῖα πολλά ζοῦν στὸ ὕπαιθρο αὐτοφυῆ».

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ

Ἄφ' ὅτου ἦλθε στὸ Παρίσι χειροτέρευσε πολὺ ἡ ὑγεία του. Ὁ θαυμαστής του, ὁ Μαρκήσιος de Girardin τὸν πῆρε στὴν ἑπαυλὴ του σὲ ἐξοχικὸ μέρος μαζί μὲ τὴν Τερέζα του. Ἄν καὶ φάνηκε πὼς ἡ ἡσυχία τῆς ἐξοχῆς καὶ ὁ καθαρὸς ἀέρας τοῦ ἔκαμαν κάποιο καλὸ, μ' ὅλα ταῦτα πέθανε σύντομα στὶς 2 Ἰουλίου τοῦ 1778, σὲ ἡλικία 66 χρόνων. Τὸ πρωῖ τῆς μέρας ποὺ θὰ πέθνησκε φώναξε τὴν Τερέζα καὶ τῆς εἶπε: «Ἀγαπημένη μου γυναῖκα, κάνε μου τὴ χάρη νὰ ἀνοίξης τὸ παράθυρο γιὰ νάχω τὴν εὐτυχία νὰ ἰδῶ ἀκόμα μιὰ φορὰ τὴν πρασινάδα. Πόσο εἶναι ὁμορφα! Πόσο ἡ μέρα αὐτὴ εἶναι καθαρὴ καὶ γλυκειά!»

Μερικοὶ εἶπαν πὼς δὲν πέθανε ἀπὸ φυσικὸ θάνατο. Εἶπαν πὼς αὐτοκτόνησε ὁ ἴδιος μὲ πιστόλι καὶ ἄλλοι εἶπαν πὼς τὸν σκότωσεν ἡ Τερέζα. Τίποτε ὁμως ἀπ' αὐτὰ δὲν εἶναι σωστό. Ὄταν ἀργότερα ἔκαμαν τὴν ἐκταφὴ του μπροστὰ σὲ ἀξιόπιστα πρόσωπα, διαπιστώθηκε πὼς στὸ κρανίο του δὲν ὑπῆρχεν οὔτε καμμιά τρύπα, οὔτε κάταγμα. Ὁ θάνατός του κατὰ συνέπεια προῆλθεν ἀπ' τὴν κυστίτιδα, ἀπ' τὴν ὁποῖα ὑπόφερεν σὲ ὅλη τὴ ζωή.

Τὸ Rousseau τὸν ἔθαψαν στὸ μικρὸ νησί τῶν Peupliers στὴ μέση ἀπὸ τὸ πάρκο τοῦ Ermenonville.

Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Ἦστερα ἀπὸ 16 χρόνια ἀπ' τὸ θάνατό του, δηλ. στὰ 1794, ἀποφασίστηκε ἀπ' τὴν Ἐθνοσυνέλευση τῶν Γάλλων νὰ τοποθετηθῆ πανηγυρικὰ ἡ στάχτη του στὸ Πάνθεο, ὅπου εἶχε τοποθετηθῆ πρὶν καὶ τρία χρόνια (στὰ 1791) καὶ ἡ στάχτη τοῦ ἐχθροῦ του Βολταίρου, ποῦχε πεθάνει λίγες ἐβδομάδες πρὶν ἀπ' αὐτόν.

Ἡ μεταφορὰ τῆς στάχτης ἔδωσε τὴν εὐκαιρία γιὰ μιὰ πολὺ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἱεροτελεστία. Σχηματίστηκε μιὰ μεγάλη συνοδεία ἀπὸ διάφορες ὁμάδες ποὺ ἡ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς συμβόλιζε καὶ κάποιο ἔργο τοῦ Rousseau. Τὰ μέλη τῆς Ἐθνοσυνέλευσης προπορεύονταν μπροστὰ ἀπὸ ἕνα κλητῆρα ποὺ κρατοῦσε τό: c o n t r a t s o c i a l. Ἀκολουθοῦσαν μητέρες μὲ τὰ παιδιά τους γιὰ νὰ θυμίζουν τὸν Αἰμίλιο.

Οι μουσικοί έπαιζαν κομμάτια από τὸ ἔργο του «d e v i n d u
v i l l a g e». Ἀκολουθοῦσαν ἄλλη ομάδα με ἄτομα ποὺ κρατοῦ-
σαν κἀνιστρα γεμάτα ἀπὸ λουλούδια καὶ φρούτα ποὺ ὑπενθύμι-
ζαν τὴν ἀγάπη πρὸς τὴ φύση. Τελευταία δὲ ἀκολουθοῦσαν οἱ
κάτοικοι τῆς Γενεύης γιὰ νὰ φέρουν στὴ μνήμη τὴ γενέτειρα
πόλη τοῦ Rousseau. Στὴ χήρα πια γυναῖκα του, τὴν Τερέζα,
δόθηκε σχετικὴ σύνταξη. Ἡ γενέτειρα πόλη, ἡ Γενεύη, ὄχι μόνο
σὲ μιὰ ὁδὸ τῆς ἔδωκε τὸ ὄνομά του, ἀλλὰ ὠνόμασε μ' αὐτὸ καὶ
ἓνα νησάκι ποῦναι στὴ λίμνη τῆς Γενεύης. Στὰ τελευταία δὲ
χρόνια στὸ ἀνώτατο παιδαγωγικὸ ἴδρυμα τῆς Γενεύης δόθηκε
τὸ ὄνομα: «Institut Jean — Jacques Rousseau». (1)

ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟ

Καθὼς εἶναι αὐτονόητο, τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Rous-
seau ὑπῆρξε πολὺ σημαντικό. Τὰ πιδ πολλὰ ἔργα του ἀναφέρ-
θηκαν σὲ ὅσα γράφτηκαν πιδ πάνω. Γιὰ νὰ καταλάβη κανένας
πιδ καλὰ τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου φιλόσοφου θὰ παρατεθῆ ὁ παρα-
κάτω χρονολογικὸς κατάλογος τῶν συγγραμμάτων του καὶ ἡ
χρονολογία δημοσίευσής τους.

Στὰ 1750 ἔγραψε τὸ ἔργο του: «Discours sur les sciences
et les arts».

1754. «Discours sur l' inégalité». Δημοσιεύτηκε στὰ 1755
στὸ Ἄμστερνταμ.

1756. »Lettres sur la providence».

1758. «Lettre sur les spectacles» (Ἄμστερνταμ).

1761. «La nouvelle Héloïse» (τόμοι 4). Δημοσιεύτηκε στὸ
Πάρισι.

1762. α) «Le contrat social» (Ἄμστερνταμ).

β) «Emile» (Πάρισι καὶ Ἄμστερνταμ):

1763. «Lettre à Christophe de Beaumont» (Ἄμστερ-
νταμ).

1764. «Lettres de la montagne» (Ἄμστερνταμ).

1765. «Lettre à Monsieur Buttafuoco sur la legis-
tation de la Corse».

1. Σήμερα τὸ ἴνστιτούτο αὐτὸ δὲν εἶναι ἀνεξάρτητο, ὅπως ἄλλη φορὰ,
ἀλλὰ προσαρτημένο στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Γενεύης καὶ φέρει πια τὴν ὀνο-
μασία: «Institut des sciences de l' éducation» (Université
de Genève).

1768. «Dictionnaire de Musique».
1772. «Considération sur le Gouvernement de la Pologne».
- 1782 Δημοσιεύτηκε τὸ ἔργο του «Confessions» (Rêveries du promeneur solitaire). Ἐξ πρῶτα βιβλία.
1790. «Confessions» Τὰ ἔξ τελευταία βιβλία. (Dialogues).
1805. «Lettres sur la botanique».
- 1924-1937. «Correspondance générale» (20 τόμοι). Παρίσι.

Τὰ πλήρη συγγράμματά του ἔχουν ἐκδοθῆ πολλὰς φορές.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΑ

Όλοι οἱ φιλόσοφοι, καθὼς εἶναι γνωστό, παίρνουν θέματα, πάνω στα ὁποῖα ἐπανερχονται καὶ τὰ ὁποῖα σφυροκοποῦν κατὰ τέτοιον τρόπο, ὥστε σχηματίζουν τὶς σταθερὰς βάσεις γιὰ τὸ δόγμα τους. Ποῦ τὰ βρίσκουν ὁμως τὰ θέματα αὐτά; Κατὰ ἓνα μεγάλο ποσοστὸ τοὺς τὰ ὑπαγορεύει ὁ ἔμφυτος χαρακτήρας τους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος συντελεῖ γι' αὐτὸ ἡ ἀγωγή τοῦ φυσικοῦ, τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ τους περιβάλλοντος. Τὰ θέματα αὐτὰ παίζουν πρωταρχικὸ ρόλο γιὰ νὰ καθορίζουν τὸν τόνο σὲ ὅσα διακηρύσσουν καὶ νὰ ἐκλέγουν τὶς μέθοδοις ποὺ υἱοθετοῦν γιὰ νὰ καρποφορήσουν οἱ ἰδέες τους. Ἡ ἀρχὴ αὕτη, καθὼς καταδείχτηκε ἀπ' ὅσα διατυπώθηκαν παραπάνω, ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ Rousseau, ἴσως περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον φιλόσοφο.

Μὲ τὸ φιλοσοφικὸ του σύστημα ὁ Rousseau ἐπαναστάτησε ἐνάντια στὶς αὐθαιρεσίες τῆς ἐποχῆς του, εἴτε προέρχονταν αὐτὲς ἀπ' τὴν ἐκκλησία, εἴτε ἀπ' τὴν πολιτεία. Προσέβαλε τὰ θεμέλια τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ καιροῦ του: οἰκογένεια, σχολεῖο, κοινωνικὸ σύστημα κλπ.

Κατὰ τὴν ἐργασία του ποὺ βραβεύτηκε, καθὼς εἶδαμε, ἀπ' τὴν Ἀκαδημία τῆς Dijon (discours sur les sciences et les arts) βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ διατυπώσῃ τὶς ἰδέες του. Ὑποστήριξε σ' αὕτη πῶς οἱ ἐπιστήμες καὶ οἱ τέχνες, ἡ μόρφωση γενικά, ἀντὶ νὰ ἐξαγνίσουν καὶ νὰ ἐξυψώσουν τὰ ἦθη, τὸ ἀντίθετο ἔχουν ἐπιφέρει τὴ διαφθορὰ τῶν χαρακτήρων καὶ τὴ διαστρέβλωση τῶν ἠθῶν.

Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο διατύπωσε τὶς δημοκρατικὰς καὶ φιλοσοφικὰς του ἰδέες καὶ στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ἀνισότητά τῶν ἀνθρώπων. Στὴν ἐργασία του αὕτη (discours sur l' inégalité) ὑποστήριξε πῶς ὁ ἄνθρωπος πλάστηκε γιὰ νὰ μένη πάντοτε στὴν

κατάσταση τῆς ἀγριότητος, στήν ὁποία καί θὰ ἦταν εὐτυχι-
σμένος. Σέ μιὰ τέτοια κατάσταση ἡ μόνη ἀνισότητα στοὺς ἀν-
θρώπους θὰ ἦταν ἡ διαφορὰ στήν ἡλικία, στή σωματική διά-
πλαση κλπ. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἄνθρωπος συναναστράφηκε μὲ ἄλ-
λους ἀνθρώπους καί ἔκαμε τὴν οἰκογένεια, τὴν ὑποτυπώδη κοι-
νωνία, ἐφεῦρε τὴν ὀμιλία. Ἄλλ' ἐπειδὴ θέλησε νὰ κατοχυρώσῃ
τὴ δική του εὐδαιμονία καί τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας του,
ἐγκαινίασε τὴν πολιτική καί ἠθική ἀνισότητα μὲ τὸ θεσμὸ τῆς
ιδιοκτησίας, ἡ ὁποία ἀντὶ νὰ φέρῃ πρόοδο, ἔφερεν ὀπισθοδρο-
μηση. Ἀπ' τὴ στιγμή πού ὁ ἄνθρωπος σκέφτηκε νὰ ἐξασφαλίσῃ
περισσότερες προμήθειες ἀπ' ὅσες τοῦ χρειαζότανε, ἀμέσως γεν-
νήθηκε ἡ ἀρχὴ τῆς ιδιοκτησίας καί χάθηκε ἡ ἰσότητα. Ἔτσι
ἐπιβλήθηκε ἡ δουλεία τῆς ἐργασίας καί χάθηκε ἡ φυσικὴ ἐλευ-
θερία. Ἡ φύση ἔκαμε τὸν ἄνθρωπο ἀγαθὸ καί ἡ κοινωνία τὸν
διέφθειρε. Ἡ ἀπλή ποιμενικὴ ζωὴ στή φύση εἶναι ὁ μοναδικὸς
τρόπος νὰ ἀπαλλαχθῇ κανένας ἀπ' τὴν ἀδικία πού δημιούργησεν
ἡ πολιτισμένη κοινωνία.

Στὴν ἐπιστολή του γιὰ τὰ θεάματα κατέκρινε τὸ θέατρο
καί ἰδιαίτερα τὸ Γαλλικὸ θέατρο τοῦ Μολιέρου, ὅτι τάχα γελοιο-
ποίησεν αὐτὸ τὴν ἀνθρώπινη ἀρετὴ καί ἔγινε σχολεῖο κοινο-
κῆς διαφορᾶς.

Στὸ βιβλίον του «Nouvelle Héloïse» πού τὸ ἔγραψε σὲ
ῥοσ ἐπιστολιμαῖο παίρνει τὴ θέση πὼς κάθε ἄτομο μπορεῖ νὰ
ἀναδημιουργήσῃ μέσα του τὸν ἄνθρωπο τῆς φύσης. Γι' αὐτό,
ὅταν ἔφυγε καί πῆγε στήν ἐξοχὴ ἔγραψε γιὰ τὴν τέτοια ζωὴ του:
**«μὲ τὸν ἑαυτό μου, τὸν ἀγαπητό μου σκύλο, τὴ γερα-
σμένη γάτα, τὰ πουλιὰ τοῦ δάσους, μὲ ὀλόκληρη τὴ φύση
καί τὸν ἀφθαστο δημιουργό της».**

Τὶς πολιτικὲς του ιδέες διατύπωσε στὸ «Contrat social».
Σ' αὐτὸ ὑποστηρίζει πὼς ἡ πολιτεία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ
μιὰ σιωπηλὴ συμφωνία τῶν πολιτῶν, ποῦναι ἐνωμένοι γιὰ τὸ
κοινὸ καλὸ ὅλων καί γιὰ τὸ ὁποῖο καλὸ παραιτοῦνται αὐτοὶ ἀπ'
τὴν ἀρχικὴ τους ἐλευθερία. Σ' ἓνα κράτος ὑπέρτατος κυρίαρχος
εἶναι ὁ λαός, γιατί αὐτὸς ἀναθέτει στήν κυβέρνησή του τὴν
ἐκτελεστικὴ ἐξουσία. Τὴν κυβέρνησις πρέπει νὰ τὴν ἐπιβλέπη
ὁ λαός καί στήν ἀνάγκη νὰ τὴν καθαιρῇ. Ποτὲ δὲν πρέπει νὰ
ναί τὸ ἀτομικὸ στοιχεῖο, αὐτὸ πού καθορίζει κάθε νόμο, ἀλλὰ
μονάχα τὸ γενικὸ συμφέρον. Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Rousseau
νόμος εἶναι ἡ πανηγυρικὴ καί δημόσια ἐκδήλωση τῆς γενικῆς
θέλησης τοῦ λαοῦ πάνω σὲ κάποιο θέμα πού παρουσιάζει κοινὸ
ἐνδιαφέρον. Κατὰ τὸ Rousseau, τὸ πῶς καλὸ καί φυσικὸ

πολίτευμα είναι ή δημοκρατία. Παραδέχεται πώς ένα τέτοιο ιδανικό πολίτευμα θέλει ανθρώπους τέλειους και ίσους. Σε δεύτερη μοίρα, ύστερα απ' τή δημοκρατία, παραδέχεται τὸ ἀριστοκρατικό πολίτευμα, με τήν προϋπόθεση ὅμως πὼς ὅσοι θὰ ἐκλέγωνται γιὰ κυβερνήτες νὰ μὴ ἐκλέγωνται με βάση τὸν πλοῦτο τους, ἀλλὰ με βάση τήν ἱκανότητά τους καὶ τήν ἀφιλοκέρδειά τους.

Με τὸ παιδαγωγικό του σύγγραμμα: «**Αἰμίλιος**» ἢ «περὶ ἀγωγῆς» ἔκαμε τέτοια ἐντύπωση ὁ Rousseau στοὺς ἀνθρώπους τοῦ καιροῦ του, πὺν παρόμοια ἐντύπωση δὲν ἔχει κάμει κανένας οὔτε πρὶν, οὔτε ὕστερα απ' αὐτόν. Γιὰ τή διατύπωση τῶν παιδαγωγικῶν του ἰδεῶν σ' αὐτὸ ἐπέδρασε σημαντικὰ ὁ Πλάτωνας, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφέρει πὼς «**ἡ πολιτεία του εἶναι ἡ πιὸ καλὴ ἐργασία γιὰ τήν ἀγωγή πὺν γράφτηκε ποτέ**». Πολὺ τράβηξαν τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ οἱ θεωρίες τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Πλούταρχου. Κάπως περιληπτικὰ οἱ ἀπόψεις του πὺν διατυπώνονται στὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι οἱ ἑξῆς:

Ἄνθρωπος γεννιέται φυσικὰ καλός. Ὁ πολιτισμὸς τὸν διαφθείρει. Γιὰ νὰ γιαιτρευτῆ τὸ κακό, μιὰ μόνο λύση ὑπάρχει: νὰ ἐπιστρέψῃ ξανά στὴ φύση, δηλ. στὴ φυσικὴ ζωὴ. Γιὰ νὰ γίνῃ αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀγωγή. Ἡ ἀγωγή δὲν πρέπει νὰναι ταξικὴ. Ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ προφυλάξῃ τὸν ἄνθρωπο καὶ νὰ τὸν διατηρήσῃ στὴ φυσικὴ του κατάσταση. Νὰ ἐπιδιώκῃ αὐτὴ νὰ ἐξελίξῃ τὶς φυσικὲς προδιαθέσεις τοῦ παιδιοῦ καὶ νὰ τὶς διατηρήσῃ ἀκμαῖες. Νὰ ἀπομακρύνῃ κάθε κίνδυνο πὺν μπορεῖ νὰ σταματήσῃ τὴν ἐξέλιξη. Τὸ ἔργο του «**Αἰμίλιος**» διαιρεῖται σὲ πέντε βιβλία. Στὸ πρῶτο βιβλίο περιγράφεται ἡ ἀγωγή τοῦ Αἰμίλιου στὰ δυὸ πρῶτα τῆς ζωῆς του χρόνια. Στὸ δεύτερο ἀσχολεῖται με τὴν ἀγωγή του ἀπὸ τὸ δεύτερο ὡς τὸ δωδέκατο χρόνο. Στὸ τρίτο διαπραγματεύεται τὴν ἀγωγή τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἀπὸ τὰ 12 ὡς τὰ 15 χρόνια. Στὸ τέταρτο ἀρχίζει ἡ ἀγωγή τοῦ Αἰμίλιου πέρα απ' τὰ 15 χρόνια του, πὺν τὴ χαρακτηρίζει ἀνδρική ἀγωγή. Καὶ στὸ πέμπτο βιβλίο περιγράφει τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀγωγῆς τοῦ Αἰμίλιου με ταξίδια καὶ τὸ γάμο του με τὴ Σοφία, τῆς ὁποίας ἀναφέρει καὶ αὐτῆς τὴν ἀγωγή.

Οἱ ἰδέες πὺν διατυπώνει στὸν Αἰμίλιο ὁ Rousseau εἶναι ἀπαύγασμα τῆς αὐστηρῆς κριτικῆς του ἐνάντια στὸν πολιτισμὸ καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμὸ του γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ φυσικότητα τοῦ ἀτόμου. Πάνω στὶς ἀπόψεις πὺν διατύπωσε ἀσκήθηκε βέβαια ἡ σχετικὴ κριτικὴ. Πολλὲς ὅμως ἀπ' τὶς ἀντιλήψεις του ἔχουν καὶ σήμερα ἀπαρασάλευτο κῦρος στὸν τομέα τῆς ἀγωγῆς, καθὼς θὰ δοῦμε καὶ παρακάτω.

Ὡς πρὸς τὸν τομέα τῆς μουσικῆς, μὲ τὴν ὁποία ἀσχολήθηκε ὁ Rousseau σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του, δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε τίποτε, γιατί λείπει ἡ τέτοια εἰδικότητα. Γιὰ τοῦτο διαλαμβάνονται ἐδῶ ὅσα ὁ κ. Διονύσιος Γιατρᾶς ἔχει τονίσει σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτό: «...ὁ μουσικὸς Rousseau μπορεῖ νὰ ἄφισε ἓνα μουσικὸ ἔργο ποὺ νὰ εἶναι πρὸ πολλοῦ ξεπερασμένο, ἀλλ' οἱ ιδέες του γιὰ τὴ μουσικὴ ἔχουν ἀκόμα καὶ σήμερα τὴ σημασία τους κυρίως μάλιστα σήμερα».

ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΠΟΥ ΕΙΧΑΝ ΟΙ ΙΔΕΕΣ ΤΟΥ

Ὁ Rousseau, καθὼς διαπιστώθηκε ἀπ' τὰ παραπάνω, ὑπῆρξεν ἓνας παράξενος ἄνθρωπος. Μᾶς τὸ λέγει ἄλλως τε καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος, ὅταν γράφει: «Ἀγαπῶ πιὸ καλά νὰ εἶμαι ἓνας ἄνθρωπος μὲ παραδοξολογίες παρὰ νᾶμαι ἄνθρωπος μὲ προλήψεις». Τί σημαίνει αὐτό; Αὐτὸ σημαίνει πὼς ὁ Rousseau δὲν ἐνδιαφέρθηκε καθόλου νὰ ἀσχοληθῆ καὶ νὰ προσαρμοσθῆ μὲ τὸ ψεύτικο κοινὸ αἶσθημα. Ἐνα μόνον πράγμα εἶχεν αὐτὸς προστὰ στὰ μάτια του: τὴν ἀλήθεια καὶ μόνον τὴν ἀλήθεια. Ἄν ἡ ἀλήθεια ὅπως τὴν πίστευε αὐτός, ἦταν σύμφωνη μὲ τὴν πίστη τῆς πλειονότητος, τόσο τὸ καλύτερο. Σὲ διαφορετικὴ περίπτωση, πάλι ὁ Rousseau τὴ διατύπωνε κι' ἄς ἦταν αὐτὴ ἀντίθετη πρὸς ὅποιον δῆποτε, ἀκόμα καὶ πρὸς ὅλον τὸν κόσμον.

Ἡ σύγχρονη πρὸς τὸ Rousseau κοινωνία βρισκόταν σὲ στάδιο παρακμῆς καὶ διάλυσης. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἄρεσαν σὲ πάρα πολλοὺς οἱ ἐπαναστατικὲς ιδέες του καὶ τράβηξαν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς πλειονότητος τῆς κοινωνίας. Μὲ τὸ «Contrat social» καταφέρθηκε ἐνάντια στὴν ἀπολυταρχία τῆς ἐποχῆς του. Δημιουργήθηκαν γι' αὐτὸ σφοδρὲς συζητήσεις καὶ σηκώθηκε μεγάλος θόρυβος. Οἱ πολιτικὲς πεποιθήσεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δέχτηκαν σοβαρὸ ἀντίκτυπο ἀπ' τὴς δημοκρατικὲς ιδέες ποὺ διατύπωσε σ' αὐτὸ τὸ σύγγραμμα. Ἀναγνωρίζεται ἀπ' ὅλους πὼς οἱ ιδέες τοῦ Rousseau εἶναι ἀπ' τοὺς σπουδαιότερους συντελεστὲς ποὺ παρασκεύασαν καὶ ᾠδήγησαν στὰ 1789 στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση.

Τὸ «Contrat social» εἶναι ἀπ' ἐκεῖνα τὰ πολὺ λίγα βιβλία ποὺ ἔχουν φέρει θετικά, μεγάλα καὶ ἄμεσα κοινωνικὰ ἀποτελέσματα. Ἴσως καὶ προγενέστερα ἀπ' τὸ Rousseau νᾶχαν διακηρυχθῆ νεωτεριστικὲς ιδέες, ἀπὸ θρησκευτικὴ, πολιτειακὴ, παιδαγωγικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἀποψη, ὅμως εἶναι ἀναμφισβήτητο

πώς ο Rousseau υπήρξε ο πιο μαχητικός, ο πιο ξεκάθαρος δάσκαλος και οδηγητής του επαναστατικού πνεύματος.

Όλοι οι ρήτορες κατά την Γαλλική επανάσταση άντλούσαν επιχειρήματα και έπαιρναν κομμάτια από τα έργα του και τα διακήρυτταν στο λαό. Σαν σε ευαγγέλιο στηρίχτηκαν κατά το 18ο και 19ο αιώνα στο «Contrat social» όλοι οι συνταγματολόγοι και πολιτειολόγοι.

Το ίδιο σημαντικό υπήρξε και στον τομέα της παιδαγωγικής επιστήμης ή επίδραση των ιδεών του Rousseau που διατύπωσε στον «Αιμίλιο». Θάταν μεγάλη παράλειψη από μέρος μας να μη τονισθῆ ή συμβολή των ιδεών του και στο ζήτημα αυτό. Κατά κύριο λόγο επανεστάτησε ενάντια στη θεωρία, κατά την οποία το παιδί θεωρούντανε μικρογραφία των μεγάλων. Έπειτα απελευθέρωσε την παιδική ηλικία από τα δεσμά της μοιρολατρικής κοινωνίας και τη μεσαιωνική πνευματική χαλιναγώγηση. Σ' αυτόν οφείλονται οι βάσεις της νεώτερης ψυχολογίας του παιδιού, γιατί αυτός τόνισε πρώτος τις ατομικές διαφορές, τη βαθμιαία εξέλιξη του παιδιού και την περιέργειά του. Καταδίκασε την άσκοπη απομνημόνευση που δεν άσκει την κρίση και τη λογική. Τόνισε πως το παιδί πρέπει να οδηγῆται να ανακαλύπτει τα γεγονότα που το ενδιαφέρουν με την απ' ευθείας εμπειρία του και με τις δικές του αισθήσεις, αντί να δέχεται τα διδασκόμενα μονάχα από τους άλλους. Η άσκηση των αισθήσεων να γίνεται με τη σχετική επαφή του παιδιού με τα πράγματα και τη σχετική επενέργεια πάνω σ' αυτά (άρχη της έποπτείας και άρχη της αυτενέργειας). Ακόμα και για τη μέθοδο διδασκαλίας διαφόρων μαθημάτων έριξε σπόρους που έχουν παντοτινή φρεσκάδα. π.χ. τονίζει πως πριν απ' τη διδασκαλία της γεωγραφίας να προηγῆται διδασκαλία του περιβάλλοντος κλπ.

ΜΕΡΙΚΕΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΚΟΠΕΣ ΑΠ' ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ

Θεωρούμε υποχρέωση να παρατεθοῦν ἔδω και λίγες περιόδοι από τα πιο αξιόλογα έργα του Rousseau.

α) 'Αποσπάσματα απ' τον Αιμίλιο.

«...Πριν από την κλήση των γονέων, η φύση καλεῖ το άτομο στην ανθρώπινη ζωή. Το να ζῆ είναι το έπάγγελμα που θέλω να τον μάθω (δηλ. τον Αιμίλιο)... Η πραγματική σπου-

δή μας είναι ἡ σπουδὴ τῆς ἀνθρώπινης κατάστασης... Ἡ ζωὴ δὲν εἶναι μόνο νὰ ἀναπνέουμε. Εἶναι νὰ ἐνεργοῦμε, νὰ χρησιμοποιοῦμε τὰ ὄργανά μας, τὶς αἰσθήσεις μας, τὶς δεξιότητές μας, ὅλα τὰ μέρη τοῦ ἑαυτοῦ μας, πού μᾶς δίνουν τὸ αἶσθημα τῆς ὑπαρξῆς μας. Ὁ ἄνθρωπος πού ἔχει πῶς πολὺ ζήσει δὲν εἶναι ἐκεῖνος πού ἀριθμεῖ τὰ πῶς πολλὰ χρόνια, ἀλλ' ἐκεῖνος πού ἔχει νοιώσει πῶς πολὺ τὴ ζωὴ... Παρατηρῆστε τὴ φύση καὶ ἀκολουθῆστε τὸ δρόμο πού αὐτὴ σᾶς χαράζει. Αὐτὴ ἀσκεῖ τὰ παιδιά ἐξακολουθητικά. Τοὺς σκληραγωγεῖ τὴν ἰδιοσυγκρασία μὲ δοκιμασίες διαφόρων εἰδῶν. Αὐτὴ τὰ μαθαίνει νωρὶς τί εἶναι κόπος καὶ πόνος... Ὁ ἀληθινὰ ἐλεύθερος ἄνθρωπος δὲν ἐπιθυμεῖ ἄλλο ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ· κάμνει αὐτὸ πού τὸν εὐχαριστεῖ. Αὐτὸ εἶναι τὸ βασικό μου δόγμα. Δὲν πρόκειται γιὰ τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ τὸ ἐφαρμόζουμε στὴν παιδικὴ ἡλικία. Ὅλοι οἱ κανόνες τῆς ἀγωγῆς ἀπ' αὐτὸ τὸ δόγμα ἀπορρέουν... Τὸ παιδί σου ἂν δὲν ἔχη κάποια ἀνάγκη, δὲν μπορεῖ τίποτε νὰ πετύχη. Τίποτε δὲν πρέπει νὰ κάμῃ ἀναγκαστικά, ἀλλ' ἀπὸ ἀναγκαιότητα. Ἔτσι οἱ λέξεις ὑπακούω, ἐπιτάσσω θᾶναι διαγραμμένες ἀπ' τὸ λεξιλόγιό του· ἀκόμα δὲ περισσότερο οἱ λέξεις καθῆκον καὶ ὑποχρέωση. Ὅμως οἱ λέξεις: ἐνέργεια, ἀναγκαιότητα, ἀδυναμία καὶ συστολὴ πρέπει νὰ παίρνουν μεγάλη θέση στὴν ἀγωγή τῶν παιδιῶν... Τὸ μοναδικὸ μάθημα ἀγωγῆς πού ταιριάζει στὰ παιδιά καὶ τὸ πῶς σημαντικό στὴν κάθε ἡλικία εἶναι τὸ νὰ μὴ κάμῃ κανένας σὲ κανέναν ἄλλον κακό... Κάνετε τὸ μαθητὴ σας προσεκτικὸ στὰ φαινόμενα τῆς φύσης... ἀλλὰ γιὰ νὰ χορτάσητε τὴν περιέργειά του μὴ βιάζεστε νὰ τὴν ἱκανοποιήσητε σεις... Δὲν ξέρετε τίποτε, γιὰ τὸ ἔχετε πῶς σεις καὶ δὲν τὸ ἔχει καταλάβει μόνος του... Ἄν τοῦ ἀντικαταστήσητε κάποτε στὸ μυαλό του τὴ λογικὴ μὲ τὴν ἐπιβολὴ δὲν θὰ μπορῆ νὰ κρίνῃ πῶς μόνος του, θὰ εἶναι τὸ ἔρμαιο τῆς γνώμης τῶν ἄλλων... Τὸ πνεῦμα τῆς σύστασής μου δὲν εἶναι νὰ διδάξουμε τὸ παιδί πολλὰ πράγματα, ἀλλὰ νὰ μὴν ἀφίνουμε νὰ μπαίνουν στὸ μυαλό του παρὰ μόνο σωστὲς καὶ καθαρὲς ιδέες... Δὲν πρόκειται καθόλου νὰ τοῦ διδάξουμε τὶς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ νὰ τοῦ δώσουμε τὴν ὄρεξη νὰ τὶς ἀγαπήσῃ. Νὰ τοῦ δώσουμε τὶς μεθόδους νὰ τὶς μάθῃ, τότε πού αὐτὴ ἡ ὄρεξη θὰ ἐξελιχθῆ καλύτερα. Αὐτὸ ἀποτελεῖ βασικὴ ἀρχὴ γιὰ κάθε ἀγωγή... Πραγματικοὶ δάσκαλοί μας εἶναι ὁ πειραματισμὸς καὶ τὸ αἶσθημα καὶ ποτὲ ὁ ἄνθρωπος δὲν καταλαβαίνει καλὰ αὐτὸ πού ταιριάζει στὸν ἄνθρωπο παρὰ μόνο στὶς σχέσεις μέσα στὶς ὁποῖες αὐτὸς θὰ ἴβρεθῇ...

Ἡ πρώτη καὶ ἡ σεβαστὴ ἀπ' ὅλες τὶς τέχνες εἶναι ἡ γεωργικὴ. Θὰ ἔβαζα σὲ δεύτερη γραμμὴ τὴ σιδηρουργικὴ, σὲ τρίτη

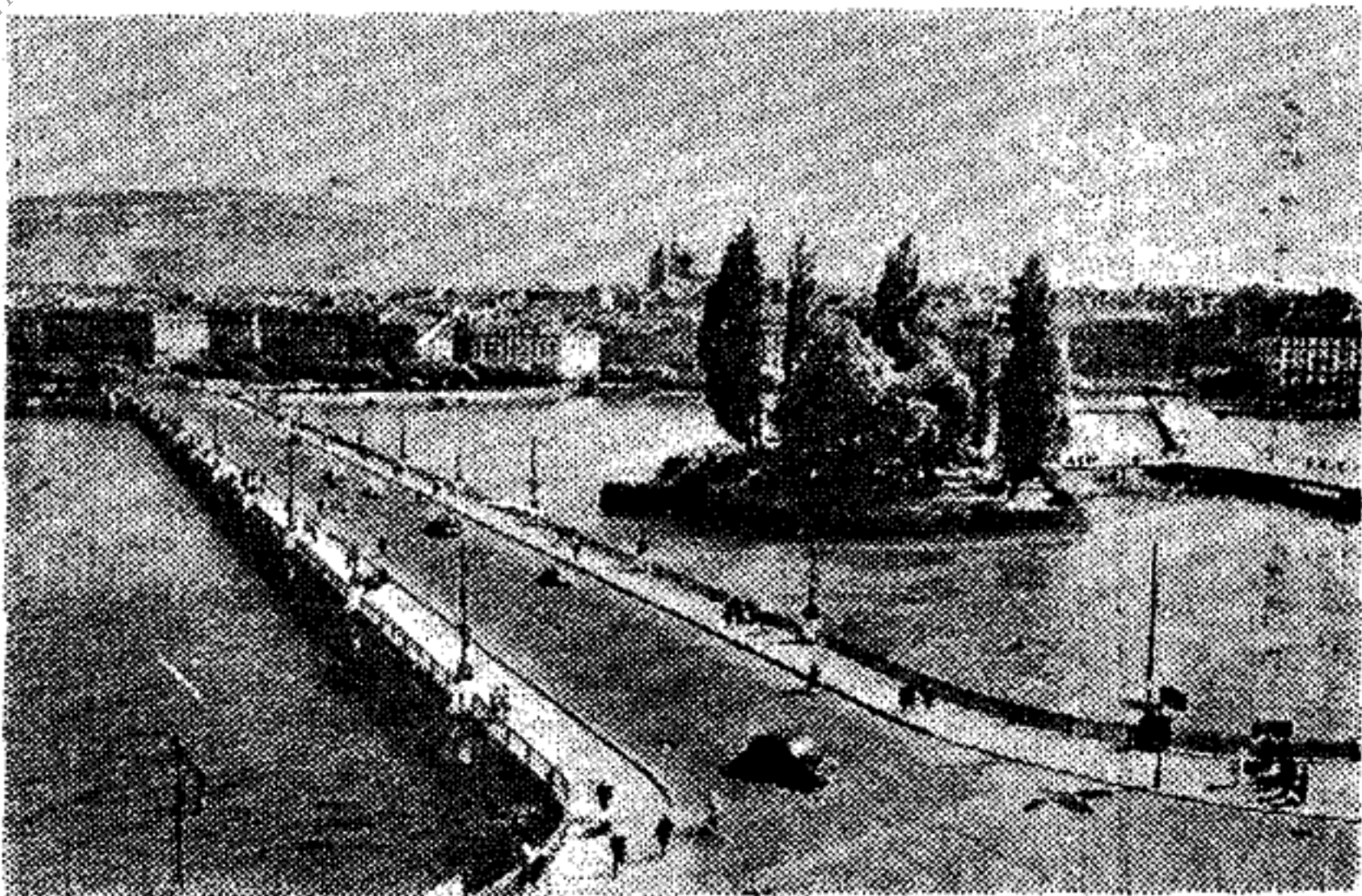
τὴν ξυλουργικὴ κ.ο.κ. Τὸ παιδί πού δέν ἔχει καθόλου διαφθορῆ ἀπὸ χυδαῖες προλήψεις ἀκριβῶς ἔτσι θὰ κρίνη... Ἐξω ἀπ' τὴν κοινωνία, ἀπομονωμένος ὁ ἄνθρωπος, μὴ χρωστώντας τίποτε σὲ κανένα, ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ζῆ ὅπως τοῦ ἀρέσει. Μέσα στὴν κοινωνία ὅμως, ὅπου ἀναγκαστικῶς ζῆ στὴν ἐξάρτηση τῶν ἄλλων, τοὺς ὀφείλει κατὰ τὴν ἐργασία τὸ ἀντίτιμο συμμετοχῆς τοῦ σ' αὐτή... Ἡ ἐργασία λοιπὸν εἶναι ἀναπόφευκτο καθήκον στὸν κοινωνικὸ ἄνθρωπο. Φτωχὸς ἢ πλούσιος, δυνατὸς ἢ ἀδύνατος, κάθε πολίτης πού δέν κάνει τίποτε, ἀλλ' ἀπρακτεῖ, εἶναι ἓνας πανοῦργος... Ἡ λησμοσύνη κάθε θρησκείας ὀδηγεῖ στὴν λησμοσύνη τῶν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου...».

β) Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο

«Ὁ ἄνθρωπος, ναὶ μὲν γεννήθηκε ἐλεύθερος, ὅμως τώρα εἶναι παντοῦ σιδηροδεμένος. Κι ὅποιος νομίζει τὸν ἑαυτό του κύριο τῶν ἄλλων, εἶναι περισσότερο αὐτὸς ὑποδουλωμένος ἀπὸ κείνους. Πῶς ἔγινεν ἡ μεταβολὴ αὐτή, δέν τὸ ξέρω. Τί μπορεῖ ὅμως νὰ κάμη αὐτὴ τὴ μεταβολὴ νόμιμη; Πάνω σ' αὐτὸ πιστεύω πῶς μπορῶ νὰ λύσω τὴν ἀπορία αὐτή... Αὐτὸ πού εἶναι ὠραῖο καὶ σύμφωνο πρὸς τὴν τάξιν εἶναι ἡ φύση τῶν πραγμάτων ἀνεξάρτητα ἀπ' τις ἀνθρώπινες συμβάσεις. Κάθε δικαιοσύνη ἔρχεται ἀπ' τὸ θεό· μόνο αὐτὸς εἶναι πηγὴ. Ὅμως ἂν ξέραμε νὰ τὴ δεχτοῦμε ἀπὸ τόσο ψηλά, δέν θ' ἄχαμε ἀνάγκη οὔτε ἀπὸ κυβέ-
ρηση, οὔτε ἀπὸ νόμους... Χρειάζονται λοιπὸν συμβάσεις καὶ νόμοι γιὰ νὰ ἐνώνωνται τὰ δικαιώματα μὲ τὰ καθήκοντα καὶ νὰ ἐπανέρχεται ἡ δικαιοσύνη στὸ σκοπὸ της... Ἀλλὰ τί εἶναι νόμος; Ὁ νόμος δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ συμφωνία τῆς πολιτικῆς κοινωνίας... Οἱ νόμοι πρέπει νὰ γίνονται ἀπ' τὸ λαὸ πού ὑποτάσσεται σ' αὐτούς... Γιὰ νὰ βρεθοῦν οἱ πῶς καλοὶ κοινωνικοὶ κανόνες πού ταιριάζουν στὸ λαὸ χρειάζεται ὑπέρτερο μυαλὸ πού νὰ ἔχη δὴ ὅλα τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ νὰ μὴν ἔχη πάθει ἀπὸ κανένα ἀπ' αὐτά... Τοῦ νομοθέτη ἡ εὐδαιμονία νὰ μὴ ἐξαρτᾶται ἀπὸ μᾶς, ἀλλὰ νὰ βρίσκεται στὴν εὐχαρίστηση πού νοιώθει, ὅταν φροντίζη γιὰ τὴν δική μας εὐτυχία... Ὁ νομοθέτης πρέπει νὰναι ἄνθρωπος διαφορετικὸς καὶ ὑπέρτερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους... Ἡ μεγαλοφροσύνη τοῦ νομοθέτη εἶναι τὸ πραγματικὸ θαῦμα πού δείχνει τὴν ἀποστολή του... Ἀπ' αὐτὸ φαίνεται πῶς τὸ ἄριστο πολιτικὸ σύστημα εἶναι κείνο στὸ ὁποῖο ἡ ἐκτελεστικὴ δύναμη ἔχει κάποια ἔνωση μὲ τὴ νομοθετικὴ. (Σημ. ἐννοεῖ ἐδῶ τὴ δημοκρατία)... Δέν πρέπει νὰ ἐκτελοῦν τοὺς νόμους οἱ νομο-

θέτες... Τίποτε δὲν εἶναι πῶς ἐπικίνδυνον ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων στὶς δημόσιες ὑποθέσεις... Πόσα ἀκόμα δυσεύρετα δὲν προϋποθέτει τὸ πολίτευμα αὐτό! (Σημ. δηλ. ἡ δημοκρατία). Πρῶτα θέλει μικρὴ ἐπικράτεια νὰ μαζεύεται ὁ λαὸς εὐκόλα καὶ κάθε πολίτης εὐκόλα νὰ γνωρίζῃ τοὺς ἄλλους. Ἐπειτα θέλει ἀπλότητα στὰ ἥθη, γιατί ἡ ἀπλότητα αὐτὴ προλαβαίνει προστριβές. Κατόπι χρειάζεται πολλὴ ἰσότητα στὶς τάξεις καὶ στὶς περιουσίες, γιατί ἀλλοιότικα δὲν μπορεῖ νὰ βαστάξῃ πολὺν καιρὸ ἡ ἰσότητα στὰ δικαιώματα καὶ ἡ ἰσότητα στὴν ἐξουσία. Τέλος πρέπει νὰ ὑπάρχη μικρὴ ἢ καθόλου πολυτέλεια, γιατί ἡ πολυτέλεια εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ πλοῦτου καὶ διαφθείρει ταυτόχρονα καὶ τὸν πλούσιον καὶ τὸ φτωχόν· τὸν πρῶτον μὲ τὴν προσπάθεια γὰρ νὰ κρατήσῃ ὅσα κατέχει καὶ τὸ δεύτερον μὲ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἀποκτήσῃ πλοῦτον. Ἔτσι πουλιέται ἡ πατρίδα στὴ μαλθακότητα καὶ τὴ ματαιότητα... Δὲν ὑπάρχει πολίτευμα ποὺ νὰ ὑπόκειται σὲ τόσο ἐμφύλιους πολέμους καὶ τόσες ἐσωτερικὰς ταραχὰς ἀπ' τὸ δημοκρατικόν. Καὶ τοῦτο, γιατί κανένα ἄλλο πολίτευμα δὲν ρέπει τόσο εὐκόλα στὴν ἀλλαγὴ μορφῆς του, οὔτε κανένα ἄλλο ζητεῖ περισσότερη ἐπαγρύπνηση καὶ ἀντοχὴ γὰρ νὰ διατηρηθῇ στὴν μορφὴν ποὺ ἔχει... Στὸ σύστημα αὐτὸ ὁ πολίτης πρέπει νὰναι ὀπλισμένος μὲ δύναμιν καὶ σταθερότητα καὶ νὰ λέγῃ σ' ὅλην τὴν ζωὴν του... προτιμῶ ἐλευθερία μὲ κινδύνους παρὰ ἀτάραχην σκλαβιά... Ἄν ὑπῆρχε λαὸς θεῶν, βέβαια θὰ πολιτεύονταν ὁ λαὸς αὐτὸς δημοκρατικά... Τρία εἶδη λοιπὸν ἀριστοκρατίας ὑπάρχουν: ἡ φυσικὴ, ἡ αἵρετὴ καὶ ἡ κληρονομικὴ. Ἡ φυσικὴ συμφέρει μονάχα τοὺς ἀπλοὺς λαοὺς. Ἡ κληρονομικὴ εἶναι τὸ χειρότερον ἀπὸ ὅλα τὰ πολιτεύματα. Ἡ αἵρετὴ, δηλ. μὲ ἐκλογὰς εἶναι ἢ πῶς καλή... Ἄλλ' ἂν ἡ ἀριστοκρατία ἀπαιτεῖ λιγώτερες ἀρετὰς ἀπ' τὴν δημοκρατία, ἀπαιτεῖ ὅμως καὶ ἄλλες πῶς ταιριαστὰς σ' αὐτήν, δηλαδή μετριότητα τοὺς πλούσιους καὶ αὐτάρχεια τοὺς φτωχοὺς... Τέλεια ἰσότητα φαίνεται ἀτοπὴ καὶ οὔτε καὶ στὴ Σπάρτη διατηρήθηκε αὐτή... Ἄλλ' ἂν εἶναι δύσκολον πρῶτον νὰ κυβερνηθῇ καλὰ μὲ μεγάλη ἐπικράτεια, εἶναι ἀκόμα πῶς δύσκολον νὰ κυβερνηθῇ ἀπὸ ἓνα μόνον ἄτομον. Ξέρουμε δὲ καλὰ τί συμβαίνει, ὅταν ὁ βασιλεὺς διορίζῃ τοὺς ἀντιπροσώπους του... Σοβαρὸν ἐλάττωμα ποὺ κάνει τὸ μοναρχικὸν πολίτευμα κατώτερον ἀπὸ τὰ ἄλλα (τὸ δημοκρατικὸν καὶ ἀριστοκρατικὸν) εἶναι, γιατί ἡ δημόσια θέλησις δὲν ἀνεβάζει σχεδὸν πάντοτε στὰ πρῶτα δημόσια ὑπουργήματα σοφοὺς καὶ ἱκανοὺς ἀνθρώπους... Ἐνῶ ἀντίθετα στὴ μοναρχίαν προχωροῦν ἀνθρώποι μὲ μικρὸ μυαλόν, ἄτιμοι, ραδιοῦργοι κλπ...).

Αὐτὸς ὑπῆρξε μὲ λίγα λόγια ὁ πολὺς Rousseau, ὁ «πολί-
της τῆς Γενεύης» σὰν ἄνθρωπος, σὰν οἰκογενειάρχης, σὰν
χριστιανός, σὰν μουσικός, σὰν παιδαγωγός, σὰν πολιτικός ἐπα-
ναστάτης καὶ κοινωνιολόγος. Γενικὰ μποροῦσε νὰ ποῦμε, ἀνα-
κεφαλαιώνοντας ὅλα τὰ παραπάνω, πὼς οἱ φιλοσοφικὲς ἰδέες
τοῦ Rousseau, μὲ τὴν τόσο ἄστατη ἀτομικὴ ζωὴ, ἔχουν συμ-
βάλλει κατὰ σπουδαῖο τρόπο στὴν ἀλλαγὴ τῆς κοινωνίας, ὄχι
μόνο τοῦ αἰῶνα του, ἀλλὰ ἐπέδρασαν αὐτὲς σημαντικὰ καὶ στὰ
κατοπινα ἄπ' αὐτὸν χρόνια. Ἀπελευθέρωσε τὸ ἄτομο ἀπὸ ψεύ-
τικες δοξασίες καὶ σφαλερὰ ἰδεώδη. Εἰσηγήθηκε τὴ λατρεία τῆς
φύσης. Τόνισε τὴν ἐποπτεία, τὴν αὐτενέργεια, τὴν ἀφομοίωση
τῶν γνώσεων μὲ τὴν ἐξήγηση τῶν ἀγνώστων μὲ τὰ γνωστά.
Ἐκίνησε τὴ φιλολογία πρὸς τὸ ρωμαντισμό. Μὲ τίς φιλοσοφικὲς
του ἰδέες καὶ τὰ πολλὰ του συγγράμματα ἔδωσε τὸ σκελετὸ
γύρω ἀπ' τὸν ὁποῖο σταθεροποιήθηκαν νέες ἀντιλήψεις στὴ θρη-
σκεία καὶ στὴν ἐκπαίδευση καὶ συνετέλεσε νὰ εἰσχωρήσῃ κάπως
ἡ ἐλευθερία στὸ κοινωνικὸ σύστημα.

Τὸ νησάκι J. J. Rousseau στὴ Γενεύη